

DİLÇİLİK**UOT 81'28;81'286****İ.ŞİXLİNİN “DƏLİ KÜR” ROMANINDA (I HİSSƏ) DİALEKTİZMLƏR
VƏ ONLARIN ƏDƏBİ DİLDƏ YERİ****Zabitə Məhəmməd qızı TEYMURLU**

*Western Caspian Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
zteymurlu@beu.edu.az*

Firəngiz Mübariz qızı ŞİXIYEVA

*Bakı Mühəndəslik Universiteti
zteymurlu@qu.edu.az*

Dialektizm məfhumu dəyişkəndir. O uzun müddət işlənmə prosesi nəticəsində ədəbi məişətə daxil ola bilir. Xalq dialektizmlərin tərkibindən o sözləri seçir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr həyat üçün əhəmiyyətlidir, ədəbi dildə onu əvəz edən söz yoxdur. Bəzi dialekt sözlərə ehtiyac duyulduğu üçün ədəbi dilə keçir. Bu sözlərin ədəbi dilə keçməsi ədibin sənətkarlığına bağlıdır. İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında xalq danışığında həmin dialektizmlərdən ustalıqla istifadə edib. Qeyd olunan əsərdə aşkar etdiyimiz dialektizmlər tədqiqata cəlb olunub və bu sözlərin ədəbi dildə yeri müəyyənləşdirilib.

Açar sözlər: İ.Şıxlının “Dəli kür” romanı, dialektizmlər, ədəbi dil.

Giriş. Dildə dialekt fərqlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi dil birliyinin müxtəlif qruplaşmalarının nisbi təcrid olunması və əlaqənin zəifləməsidir. Dialekt anlayışı altında dilçilikdə dilin məhdud ərazidə işlədilən növü nəzərdə tutulur. Arxaik sözlər ədəbi dildən sürətlə çıxdığı halda dialektlər lüğət tərkibində uzun müddət qalır. Dialekt sözlər bədii ədəbiyyata yazıçılar vasitəsilə yol tapır, bununla da ədəbi dil ilə dialektlər arasında əlaqə yaranır. Dialekt sözlərdən daha çox nəsr əsərlərində istifadə olunur. Ona görə ki, nəsr əsərlərində obrazların nitqində dialektoloji vahidlərə çox ehtiyac vardır. Dialektlər ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən biri olmaqdan əlavə, həm də dilin qədim vahidlərini özündə qoruyub saxlayır. “Dünyanın bütün söz ustadları məhz

ləhcə və dialektlərdən münasib söz alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər” [8, s.22].

Ədəbi dilin zənginləşməsi üçün əsas olan dialektlər ədəbi dilin təsiri ilə əriyib yox olur. Dialektlərin ərimə prosesi iki şəkildə olur: 1.Sözlər dialektlərdən ədəbi dilə keçir; 2.Sözlər ədəbi dildən dialektlərə keçir, dialekt ədəbi dilə təsir etdiyi kimi, ədəbi dil də öz növbəsində dialektlərə təsir edir, dialektlərin leksikasını sıxışdırır. Dialektlər ədəbi dilin mənbələrindən biri olsa da ondan fərqlənir. Ədəbi dil şivələrə təsir etdikcə onların fonetik, qrammatik sistemləri, tələffüz qaydaları da dəyişir. Onlar öz spesifik xüsusiyyətlərini itirir, ədəbi dilə yaxınlaşır [8, s.208].

Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmazlıq yaradır, bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir. T.Hacıyev dialektlərdə olan, ədəbi dilin ehtiyac duyduğu sözlərin ədəbi dilə gətirilməsində yazıçıların rolunu yüksək qiymətləndirir: “Bir yazıçı, bir şair bütün ömrü boyu üç-beş münasib söz hazırlaya bilsə o, xalq dilinin boynuna böyük minnət qoymuş olar- bu, əvəzsiz xidmətdir, dəyəri heç nə ilə ölçülməyən böyük işdir” [7, s.6].

İ.Şıxlı, məhz, ədəbi dilin ehtiyac duyduğu o sözləri sezə bilən ədiblərimizdən biridir. “Dəli Kür” romanından sonra ədəbiyyatımızda həqiqətən böyük dəyişiklik oldu. “Dəli Kür”ün dili, əlbəttə, həm böyük bir yazıçının dilidir, həm epos düşüncəmizin dilidir, yəni kifayət qədər mükəmməldir. Bu mənada “Dəli Kür”ün dilini az qala “Dədə Qorqud”un dili ilə, Koroğlunun dili ilə müqayisə etmək olur [5, s.4]. Yəni mükəmməlliyi etibarı ilə bu xalqın dil enerjisini tam üzvi sistem kimi təqdim edən bir əsərdir. Bu əsərin vasitəsi ilə bir çox söz ədəbi dilimizə keçmişdir. Həmin sözlər 2013-cü ildə nəşr olunan “Orfoqrafiya Lüğəti” kitabında da yer alır. Ədəbi dildə dialektizm kimi bilinən sözlərin çoxu elə dialektizm olaraq qalır, bəziləri isə dialektizm çərçivəsindən kənara çıxıb, ədəbi dilin ehtiyac duyduğu sözə çevrilir. Məsələn, *yağanlıq, xır, haylanmaq, qaynar, müşəmbə, çiləkən, heybə, kərənti, suvadağı, çarıq, səyrimək, xalxal, baftalı, qağa, şeşələnmək, qardabansan, tara, cələ, məsxərə, qası, qanrulmaq, caydaq, erkəc, parç, binə, badya, dalda, quzulamaq, mitil, oxranmaq, daraqlamaq, çilən, eymə, təpəl, ün, dəm, simsar, kırımək, qaysı, yorğalamaq, şırvanmaq, pencər, obaş, öləzimbək, xosunlaşdırmaq, çati, çovutma, dədə, qacımaq, cılğı, qorlandırmaq, qov, kərən, tağarlıq, gədə, alışma, dilavərlik, qarsamaq, gəbə, puçur-puçur, doqqaz, qımışmaq, çimişmək, eşik, dingə, ləngərlənmək, şenlik, ağarışmaq, yalmanmaq, çatılmaq, ötəri, didə, dəyə, təlx, suç, irişmək, cığa, pələ, səndələmək, alacalanmaq, qarsalamaq, təkənə, dəmyə, qənşər* (84 söz) kimi sözləri buna nümunə göstərə bilərik.

Bu məqalədə İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanının birinci hissəsində təsadüf etdiyimiz dialektizmlər tədqiqatə cəlb olunub. Əsərdə aşkar etdiyimiz dialekt sözlər aşağıdakılardır:

Yağanlıq: *Yağannıx* sözü əsərdə “yağmur” mənasında işlənib.- *Bu il yağanlıq olduğundan, otlar vaxtında əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyardan sonra isə püskürüb qalxmışdı* [13, s.7]. *Yağanlıq* sözünə Qazax dialektində təsadüf olunur.- *Keçən il yağannığ az oldu* [1, s.536].

Xır: *Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu ümumi ahənginə tabe olmaq istəmir, dərəli-təpəli yamaqları aşıb üfüqdə gözdən itirdi* [13, s.7].

Xır sözü əsərdə “bostan” mənasında işlənib. Bu sözə qərb dialektlərində təsadüf olunmayıb. – *Gedəgün bizim xıra qarpuz yeməgə; - Gecə xıra oğri gəlmişdü* (Bakı) [1, s.222].

Haylanmaq: *Haylanmaq* sözü əsərdə “sürmək, qabağına qatıb aparmaq” mənasında işlənib. -*Həyət-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız- gəlinlər suya enirdilər* [13, s.7]. Bu sözə Gədəbəy dialektində haylamaq şəklinə təsadüf edilib. – *Malı yelli hayla apar* [1, s.196].

Qaynar: Kürün ləpədyənindən bir az aralı, çaylaqda qaynar asmışdılar [13, s.8]. Bu dialekt vahidi Borçalı, Qazax, Tovuz dialektlərində “paltar yumaq üçün qızdırılmış su” mənasında aşkar olunub [1, s.288].

Müşəmbə: *Bütün gecəni yatmayıb səhərəcən ağıladığından arvadın gözləri şişmiş, kirpikləri bir-birinə yapışmış, göz yaşı quruyub, müşəmbə kimi yanağında qalmışdı* [13, s.8]. Qeyd olunan dialektizm Ağdaş, Şəki dialektlərində “kök” mənasında işlənir. - *Müşəmbə to:ğun əti çox yeməlididi (Ağdaş);-Müşəmbə toyuğdan pilo pişirəllər* (Şəki), [1, s.366].

Kərənti və qənşər: *Kərəntini çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənşərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı* [13, s.9]. *Kərənti* sözünə Culfa, Çənbərək, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Salıyan, Şəmkir, Şərur, Tovuz dialektlərində təsadüf olunur. – *Mənim kərəntim kəsmir, al munu itilə* (Tovuz); - *Kərəntiynən ot biçərix* (Ordubad) [1, s.251].

Qənşər//qəyşər: “qabaq” sözü dialektlərdə nisbətən geniş dairədə işlənən leksik vahiddir [6, s.67].

Xalxal: *Xalxalın yanından ötüb çardağa yaxınlaşdı* [13, s.10].

Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Tovuz, Şəmkir, Xanlar, Gədəbəy, Borçalı, Başkeçid, Quba) *xalxal* sözü “açıq hava şəraitində mal-qara saxlamaq üçün ətrafi hasarlanmış yer” mənasında qeydə alınmışdır [6, s.72].

Qağa: *Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma* [13, s.11]. *Qağa* sözünə Azərbaycan dili dialektlərində (Çəmbərəkədə) “ata” və “qardaş” mənalarına təsadüf olunub [3, s.224].

Şəşələnmək: *Ə, qoduq, mənim üstümə şəşələnirsən?!* [13, s.13]. Cəlilabad, İrəvan şivələrində *şəşələnməy* sözü “1.qürurlanmaq ; 2.özünü yüksək tutmaq, özünü çəkmək” mənalarında işlənir. – *Nə belə şəşələnirsən ?* (İrəvan) [1, s.459].

Qardabansan: *Cahandar ağanın özü də sonradan - qadabansan, gələn kimi evimə qan saldın, - deyə mənim üstümə atılmazmı?* [13, s.14]. *Qardavan* dialekt vahidinə Çəmbərək şivəsində “uğursuz (adam haqqında)” mənasında təsadüf olunub [3, s.229].

Şıldır: *Narın ləpələrə toxunub şütüyən daşlar şıldır yerdə qurulmuş qovaq ağacına qədər gedirdi* [13, s.17]. *Şıldır*(Qazax) – “çayın dayaz yeri”[1, s.464].

Parç: *Gəlin əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçı doldurub qabağa uzadanda Cahandar ağa Mələyin biləyindən yapışub özünə doğru çəkmiş və bir göz qırpımında atın qucağına almışdı* [13, s.21]. *Parç* (Zəngilan, Zəncan)- “suqabı” - *Parçnan su içirix* (Zəngilan) [1, s.393].

Badya: *Sonra da küncdəki badyanın ağzını açıb bir qaşiq süd üzü* [13,25]. *Badiyə* (Quba, Şəki) -1 saxsı piyalə (Quba); 2.Qulpsuz mis qab, badya – *İnəx'dən bir badiyə süt sağdım* (Şəki), [1, s.34].

Dalda: *Qara damın qabağındakı çardağın dirəyini özünə dalda edən çərkəz qaraltının kim olduğunu bilənə qədər əlini tufəngin tətüyindən çəkmədi* [13, s.27]. *Dalda I* (Bakı, Kürdəmir, Oğuz)- gizli, məxfi yer. – *Pılım daldadadı* (Bakı) [1, s.112].

Mitil: *Nəfəs aldıqca sinəsi mitil yorğanı titrədirdi* [13, s.28]. *Mitil* (Dərələyəz, İrəvan, Qarakilsə, Vedi, Zəngibasar)-1.yorğan-döşək; 2.köhnə palaz-paltar [3,281].

Oxranmaq: *Damın küncündə, arakəsmənin o üzündə inək oxrandı* [13, s.28]. *Oxrammax I* (Ağdam, Ağdərə, Başkeçid, Borçalı, Gədəbəy, Qazax) – “astadan kişnəmək”. - Ə:, *atın oxraner* (Borçalı); -*Qarınarı arpadan do:yuf də:nə yaman oxraney atdar* (Gədəbəy) [1, s.381].

Üşürgələnmək: *Şamxalın bədəni üşürgələndi* [13, s.31]. *Üşüləməx'I* (Şəmkir) – bax üşələməğ I. –*Nə üşəliyirsən, qoysana yuannıx gətirim* [1, s.525].

Şırvamaq: *İtlər sahibini tanıyıb atın ətrafında atılıb-düşdülər,sonra da Allahyara şırvandılar* [12, s.46]. *Şırvanmax* (Ağbaba) – “yaltaqlanmaq” [6, s.351].

Öləzmək: *Allahyar öləzməkdə olan lampaya baxıb daha da darıxdı* [13, s.47]. *Öləzməx'I* (Qarakilsə, Salyan, Tovuz) – 1. zəifləmək; 2. sönmək. – *İşix öləzidi*(Tovuz); - *Təndir öləziyif, çörəyi pişirmiyəcəx'* (Qarakilsə) [1, s.387].

Soğulmaq: *Ev suyu soğulmuş dəyirmanı dönmüşdü* [13, s.51]. *Soğulmax* (Basarkeçər, Borçalı) – 1. kəsilmək. – *Də:rmanın suyu soğuldu* (Basarkeçər); 2. Qurumaq (suya aiddir). – *Mən səni bir elə bilerəm, soğulmamış göl bilerəm*(Borçalı) [1, s.443].

Çovutma: *Yəqin hansı ciyəri yanmışinsa çovutma gülləsi dəyib* [13, s.57]. *Çovutma* (Vedi, Zəngibasar) – “yan keçən” (gülləyə aid) [3, s.109].

Pencər: *Bir dəstə qız pencər dəriridi* [13, s.59]. *Pencər* (Basarkeçər, Ordubad, Şəmkir, Şərur, Tovuz) – yeyilən göyerti. – *Qoyunqulağı, quşəpbəyi, qaza:ği pencərdi* (Basarkeçər) [1, s.395].

Dədə: *Biy nə yaxşı balıqlardır, ay dədə, özünmü tutubsan ?* [13, s.60]. *Dədə I* (Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino, Kəvər, Vədi) – “ata” [3, s.121]. *Dədə II* (Çəmbərək, Kalinino) – “baba” [3, s.121].

Qacımaq: *Deyəsən, ox da qacıyib əyilmişdi* [13, s.62]. *Qacımaq* (Şəki, Zəngilan) – bax – *Əyağım qa:cımuşdı, ovdum, düzəldi* (Şəki); - *Sağ qışım qa:cıyib* (Zəngilan) [1, s.273].

Tağarlıq: *Yaman günündə beş-on tağarlıq yer götürüb əkib-biçərsən* [13, s.65]. *Tağ I* (İrəvan, Dərələyəz, Zəngibasar, Üçkilsə, Vədi) – “yığılmamış xiyarın, qovunun, qarpızın tağı” [3, s.357].

Gədə: *Bu gədə lap ağılı itirib* [13, s.76]. *Gədə* (Ağbaba, Çənbərək, Vədi) – “uşaq, oğlan” [3, s.157].

Ağarımaq: *Şərq tərəfdə üfüq ağarışır, göyün üzü qızardı* [13, s.78]. *Ağarışdamax* (Çəmbərək) – “səhər açılmaq, işıqlanmaq” [3, s.34].

Cığa: *Buğum-buğum cığa tökəsən* [13, s.86]. *Cığa I* (Zaqatala) – “böyük buynuz” [1, s.75].

Səndələmək: *Çərkəz bunu gözləmədiyi üçün səndələdi* [13, s.93]. *Səndirəməx* (Meğri) – “büdrəmək”. – *Balacə dəyirmanın qabağında qatır səndirədi, iras düşdü, özün genə yığışdırdı* [1, s.427].

Əsərdə *irişmək, alışma, çimçişir, məsxərə, şığanmaq, dəm, obaş, eşik, caydaq, doqqaz, ləngərlənmək, təngildəmək, qanrılıb, tara, səyrimək, xırud, nəmər, nəmi, tejan, qov, kərən, qarsamaq, eymə, simsar, qaysı, cılgı, binə, şenlik, dingə, farmaş, cımbat* kimi dialekt sözlər də aşkar olunub.

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan sözlərin müəyyən hissəsi daha məhdud dairədə, müəyyən hissəsi isə nisbətən geniş dairədə işlənir. Bu sözlərin bəziləri nisbətən geniş dairədə işləndiyinə görə Azərbaycan ədəbi dilində də özünü göstərir. Təsədüf deyil ki, bəzi leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində də yer verilmişdir. Dialekt sözlərin bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışıq-məişət nitqinin malı olaraq qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.568
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, s.840
3. Bayramov.İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, (dərs vəsaiti). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s.440
4. Cəfərov.S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə . Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.192

5. “Dəli Kür” romanının poetik dili ədəbi tənqiddə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s.344
6. Əzizov E.İ. Bədii dildə dialektizimlərin yeri // «Filologiyanın aktual problemləri» mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı : Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 64-78.
7. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990.
8. Həsənov. H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2000, s.399
9. Həsənova. S. “Ədəbi dilin tədrisində “Bədii üslub” məsələsi”// Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2011, № 2, s. 21-24.
10. Xəlilov. B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”. Bakı, 2008, s.442
11. Qurbanov. A. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, s. 442
12. Mehdiqızı.V. XIX əsr Aşıq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası. Bakı, “Nurlan”, 2002, s.323
13. Şıxlı. İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.400
14. Şirəliyev. M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, s.416

**Забита Магамед кызы Теймурлу
Фирангиз Мубариз кызы Шыхыйева**

**Диалектизмы в романе И.Шихлы «Сумасшедшая Кура» (1часть)
и их место в литературный язык**

Аннотация

Концепция диалектизмов изменчива. В процессе длительного употребления они могут войти в литературный обиход. Из состава народных диалектизмов выбираются те слова, обозначение событий и предметов которых жизненно важно и не имеют в литературном языке заменителей. Иногда диалектные слова обязательно переходят в литературный язык для передачи чувств. В романе «Сумасшедшая Кура» писатель мастерски использовал диалектизмы в народной речи. Выявленные диалектизмы в указанном произведении привлечены исследованию и место этих слов в литературном языке определилось.

Ключевые слова: Роман И. Шихлы «Сумасшедшая Кура», диалектизмы, литературный язык.

**Zabita Muhammad Teymurlu
Firangiz Mubariz Shikhiyeva**

Dialectics and their role in the literary language in the first part of the novel "deli kur" ("mad kura") by I.Shikhli

Resume

The concept of dialecticism is changeable. As a result of being used for long time it can be included into literary colloquial style. People choose some words from dialecticism that the things and events which they express are useful for life and there is not any other word in literary language that can replace it. Some of them are included into literary language because they are in need. This process depends on writer artistry. I. Shikhli used this dialecticism professionally in his novel "Deli Kur". Dialecticisms that we found out in mentioned novel has been investigated and position of these words has been determined.

Keywords: The novel "Deli Kur" by I. Shikhli, dialecticisms, literary language.